

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

MOCƏHƏD ƏZİZ OĞLU BABAPUR VƏRZƏQANI

**İSTEHSAL-İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ (İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ
KƏND TƏSƏRRÜFATININ MATERIALLARI ƏSASINDA)**

**İxtisas: 5307.01 – İqtisadi nəzəriyyə
5310.01 – Dünya İqtisadiyyatı**

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Dövlət Universitetinin “İqtisadi nəzəriyyə” kafedrasında yerinə yetirilib.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
İsa Hüseyn oğlu Aliyev
Vahid Hacıbəy oğlu Abbasov

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru
Dünyamalı Əmir oğlu Vəliyev

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Seyfəddin Sabir oğlu Səməndərov

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti**

Dissertasiya işinin müdafiəsi 31 mart 2016-cı ildə saat 14⁰⁰-da AMEA İqtisadiyyat İnstitutunda fəaliyyət göstərən D.01.181 dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ. 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 29 fevral 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.01.181 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

F.Q.Musayeva

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Bütün dövrlərdə hər bir cəmiyyətin aqrar sektorda istehsal olunan məhsullarla təmin olunması mühüm aktuallıq kəsb edib. Əhali artımı, enerji çatışmazlığı və ekoloji problemlərin kəskinləşdirməsi müasir dövrdə ərzaq təhlükəsizliyi məsələləri daha da aktuallaşıb. Qloballaşma şəraitində əhalinin davamlı ərzaq təminatı hər bir ölkə üçün prioritet məsələdir. Davamlı ərzaq təminatı məsələləri isə ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə kənd təsərrüfatı sektorunun idarəedilməsinin yeni tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Davamlı iqtisadi inkişaf müxtəlif iqtisadi sektorlar arasında, həmçinin sektordaxili proporsional əlaqənin yaradılmasını tələb edir. Kənd təsərrüfatı sektoru ilə digər iqtisadi sahələrin, o cümlədən emal sənayesi arasında əlaqələrin təkmilləşməsi və genişlənməsi hər iki sektorda iqtisadi səmərəliliyin artmasına stimula verə bilər. Bütün ölkələrdə, o cümlədən İran İslam Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının inkişaf etdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi, təkrar istehsal prosesinin hər bir mərhələsində iqtisadi münasibətlərin necə qurulmasından xeyli asılıdır. Başqa sözlə desək, kənd təsərrüfatı sahəsində təkrar istehsal prosesinin hər bir mərhələsində iqtisadi subyektlər və maraqlı tərəflər arasında iqtisadi əlaqələr elə qurulmalıdır ki, məhsul istehsalı artsın və istehsal prosesinin səmərəliliyi yüksəlsin. Beləliklə, kənd təsərrüfatında istehsal prosesinin əsas nəticəsi olan məhsulun ümumi həcmində artması və iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi istehsal-iqtisadi münasibətlərin yenidən qurulmasını və ya mövcud əlaqələrin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

İran iqtisadiyyatı, həmçinin kənd təsərrüfatı digər ölkələrə xas olan ümumi xüsusiyyətlərlə yanaşı müəyyən özünəməxsus xüsusiyyətlərə də malikdir. Özünəməxsusluq hər şeydən əvvəl İran mədəniyyəti və İran iqtisadi sistemi ilə bağlıdır. XX əsrin 80-ci illərində İslam İnqilabından sonra ölkənin aqrar sektorda bəzi problemlər yarandı. Davamlı islahatların aparılmaması, aqrar sahədə istehsal və emal müəssisələrinin maddi-texniki bazasının zəif olması, yeni iqtisadi münasibətlərə uyğun təşkilati-iqtisadi mexanizminin yaradılmaması, özəl sektorun zəif inkişafı etməsi və s. kimi məsələləri göstərmək mümkündür. İran cəmiyyətinin özünü-tənzimləmə qabiliyyəti digər cəmiyyətlərdən fərqlənir. İran iqtisadiyyatında istehsal prosesinin bütün mərhələlərinin mahiyyətində ümumi qanunauyğunluqlarla yanaşı özünəməxsusluq hiss edilir. Odur ki, İran kənd təsərrüfatında müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin kənd təsərrüfatı istehsalı prosesindəki

münasibətlərini, həmçinin istehsal-iqtisadi münasibətlərlə istehsal vasitələri arasındakı münasibətlərin öyrənilməsinə ciddi ehtiyac var.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı sahələrində istehsal-iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsində təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin tənzimlənməsi mühüm məsələlərdəndir. Araşdırmalar göstərir ki, bu sahədə reallaşdırılan tədbirlərin gücləndirilməsi, fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi, onun iqtisadi effektivliyinin artırılması yollarının müəyyənəşdirilməsi hələ özünün elmi-praktiki məqsədlərinə uyğun qaydada həyata keçirilmir. Bu baxımdan, dissertasiya işinin mövzusu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemın öyrənilmə səviyyəsi. Aqrar sektorda istehsal-iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsi, bu münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi məsələləri yerli və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin daim diqqət mərkəzində olub. Azərbaycan iqtisad elminin tanınmış nümayəndələrindən A.K.Ələsgərov, Z.Ə.Səmədzadə, İ.H.Aliyev, İ.Ş.Qarayev, Ə.Ç.Verdiev, S.B.Salahov, İ.V.Əhmədov, B.X.Ataşov, Ş.Ə.Axundov, X.A.Xəlilov, R.Ə.Balayev və s. bu istiqamətdə elmi araşdırmalar aparmış, çoxsaylı elmi əsərlər yazmışlar.

Kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal-iqtisadi münasibətlərin elmi-nəzəri əsasları klassiklərdən F.Kene, Y.Şumpeter, Y.B.Sey, A.Smit, F.Kotler və digər tanınmış iqtisadçılar tərəfindən araşdırılıb. Bu problemlərin müxtəlif aspektləri İran iqtisadçılarından S.H.Müsəvinik, P.K.Zorar, M.T.Cəlabadi, M.A.Nəzəri, A.T.Kəlantəri, İ.L.Rəzzaqi, Z.Xoşnud, M.R.Ghənbəri, M.Tiraii, M.Qorbani, M.M.Behkiş, M.Q.Musəvinejad və s. tərəfindən də öyrənilib.

Kənd təsərrüfatında istehsal-iqtisadi münasibətlər probleminə həsr edilmiş çoxsaylı tədqiqatların əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma şəraitində İran kənd təsərrüfatı sektorunda bu münasibətlərin təhmilləşməsi və səmərəliliyinin artırılması yolları tədqiq edilməyib. Problemın tədqiqinin orijinallığı bundan ibarətdir ki, İran iqtisadiyyatı və onun kənd təsərrüfatı sektoru özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan, qloballaşma şəraitində İran kənd təsərrüfatında istehsal-iqtisadi münasibətlərin mahiyyətinin öyrənilməsi və səmərəliliyinin artırılması yollarının müəyyən edilməsi ayrıca tədqiqat mövzusu olaraq bu günün tələbləri səviyyəsində öyrənilməmişdir. Bunları əsas tutaraq dissertasiya işinin bu mövzuda seçilməsi zəruri hesab edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi İran kənd təsərrüfatında istehsal-iqtisadi münasibətlərin səmərəliliyini artırmaq

üçün elmi əsaslandırılmış təkliflərin verilməsindən ibarətdir. Nəzərdə tutulmuş məqsədə çatmaq üçün, aşağıdakı **vəzifələr** müəyyənləşdirilmiş və reallaşdırılmışdır:

- istehsal-iqtisadi münasibətlərin formalaşmasının təşkilati mahiyyətini və əsas prinsiplərini müəyyənləşdirmək;
- aqrar sektorda istehsal-iqtisadi münasibətlərin əsas inkişaf istiqamətlərini təyin etmək;
- aqrar sahə üzrə istehsal-iqtisadi əlaqələrin formalaşmasına təsir edən faktorları araşdırmaq;
- sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsinin mövcud şəraitini araşdırmaq;
- səmərəli istehsal-iqtisadi əlaqələrin qurulmasında maliyyə-kredit təminatının rolunu əsaslandırmaq;
- istehsalın təşkilati-iqtisadi və idarəetmə mexanizmlərini tədqiq etmək.

Tədqiqatın obyektı olaraq İran kənd təsərrüfatında istehsal, satış, emal və infrastruktur sahələri götürülmüşdür.

Tədqiqatın predmeti İran İslam Respublikasının kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal-iqtisadi münasibətlərin öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını İran İslam Respublikasının, Azərbaycanın və xarici ölkələrin aparıcı iqtisadçı alimlərinin elmi-tədqiqatlarının nəticələri, həmçinin dövlət təsisatlarının araşdırılan problemlə bağlı fərman və sərəncamları, müvafiq qanunları, digər normativ-hüquqi aktları təşkil edir.

Tədqiqat işində abstraksiya, müqayisəli təhlil, məntiq, statistik qruplaşdırma və s. metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya mənbələri. Araşdırmanın informasiya mənbəyini İran İslam Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Statistika Təşkilatının məlumatları, İranın aqrar sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlərinin ilkin uçot və hesabatları, sorğu materialları, digər dövlət təsisatlarının çoxsaylı sənədləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi müasir dövrdə aqrar sektorda istehsal-iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinin zəruri şərtləri və reallaşdırılması yollarını müəyyən edən aşağıdakı müddəalardan ibarətdir:

- dünya və İranda aparılmış tədqiqatlar ümumiləşdirilərək aqrar sektorda istehsal-iqtisadi münasibətlərinin rolunun artırılması və balans modelindən istifadə qaydaları müəyyənləşdirilib;

- kənd təsərrüfatı sahələrinə dövlət yardımı sisteminin gücləndirilməsinin zəruriliyi və ərzaq təhlükəsizliyinin iqtisadi mexanizmləri əsaslandırılıb;

- aqrar sektorda dövlət yardımı sistemində maliyyə-kredit faktorlarından istifadənin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilib;

- aqrar sektorda istehsal-iqtisadi münasibətlərin formalaşdırılması sisteminin maliyyə mənbələri müəyyən edilərək, onun təkmilləşdirilməsi yolları əsaslandırılıb;

- aqrar sektorda istehsal-iqtisadi əlaqələrinin formalaşmasında emal sahələrinin, aqrolizinq və aqroservis xidmətlərinin rolu əsaslandırılmaqla, bunun tənzimlənməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilib;

- istehsal-iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri müəyyən edilib;

- aqrar sektorda sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması və dövlət himayəsinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər hazırlanıb;

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti aqrar sektorun dayanıqlı inkişafının təmin olunması, istehsal-iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsi, aqrar-sənaye istehsalının funksional sahə və regional strukturunun təkmilləşdirilməsi, istehsalla istehlak arasında balanslaşdırılmış əlaqələrin formalaşmasına dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Dissertasiya tədqiqatından əldə olunmuş nəticələr, təkliflər və tövsiyələr müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarında istehsal-iqtisadi əlaqələrin idarə olunmasında, kənd təsərrüfatının sahə strukturunun təkmilləşdirilməsində, habelə ali məktəblərdə uyğun ixtisaslar üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasında, tədris proqramlarının tərtibində istifadə oluna bilər.

İşin aprobeasiyası və nəticələrin tətbiqi. Mövzu üzrə aparılmış tədqiqatın nəticələri İran İslam Respublikasında və Azərbaycanda, habelə bir neçə xarici ölkədə nəşr edilən elmi jurnallarda məqalə kimi dərc edilmiş və müxtəlif elmi-praktiki konfraslarda məruzə edilmişdir.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, doqquz paragraf, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 24 cədvəl, 3 diaqram, 3 qrafiki əhatə etməklə 149 səhifədir.

Dissertasiya işinin mündərəcəti

Giriş

I Fəsil. aqrar sektorda istehsal-iqtisadi münasibətlərin formalaşmasının nəzəri və metodoloji əsasları

1.1.İstehsal-iqtisadi münasibətlərin formalaşmasının nəzəri və metodoloji əsasları

1.2. İstehsal-iqtisadi əlaqələrin qurulmasının struktur elementləri

1.3. Kənd təsərrüfatında istehsal-iqtisadi münasibətlərin əsas xüsusiyyətləri və istehsalın idarəetmə mexanizminin qiymətləndirilməsi metodologiyası

II Fəsil. İstehsal-iqtisadi əlaqələrin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

2.1. İran iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti

2.2.İranda istehsal-iqtisadi əlaqələrin qurulmasının mövcud vəziyyətinin təhlili

2.3. İstehsal-iqtisadi əlaqələrin qurulmasına təsir edən amillər

III Fəsil. İstehsal-iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1. Emal sənaye ilə kənd təsərrüfatı məhsulları arasındakı əlaqənin genişlənməsi

3.2. İstehsalın idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.3. İranda kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsinin təkmilləşdirilməsi

Nəticə və təkliflər

Ədəbiyyat siyahısı

MÜDAFİƏYƏ TƏQDİM EDİLƏN ƏSAS ELMI MÜDDƏALAR

1. Son 40 il ərzində İranda kənd təsərrüfatı məhsullarının nominal qiymətlərində ciddi artım olub. Dolların real qiymətinin düşməsi nəticəsində də kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin dollarla ifadəsində xeyli artım olub. Dolların real dəyərinin düşməsi nəticəsində və əhali artımı ilə yanaşı yeni texnologiyaların tətbiqi digər ölkələrdə və dünyada kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətini xeyli artırıb.

Ən çox əkin sahəsinə və taxıl istehsalına sahib olan sadaladığımız dörd ölkə, yəni Çin, Hindistan, Amerika və Rusiya, həm dəəhalisi ən çox olan ölkələrindəndir. Hazırda dünya əhalisinin 45 faizi həmin ölkələrdə yaşayırlar. Hələ klassik iqtisadi nəzəriyyənin tanınmış nümayəndələrindən biri olan Maltus qeyd edirdi ki, əhalinin sayı ilə ərzaq istehsalı arasında proporsiya pozulacaq və əhali artımı gələcəkdə istehsalı xeyli üstələyəcək. Bu isə dünyada ciddi ərzaq problemi yaradacaq. Lakin onun nəzəriyyəsi elmi-texniki yeniliklərin və innovasiyalı kənd təsərrüfatının əmək məhsuldarlığına təsirini nəzərə almırdı. Lakin son 100 ildə kənd təsərrüfatında yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi məhsuldarlığa ciddi təsir göstərdi. Hazırda dünyada istehsal olan ərzaq məhsulları dünyanın bütün əhalisinin normal qidalanması üçün kifayət edir. Lakin ölkələr arasında inkişaf fərqləri, ərzağın daşınmasındakı problemlər, ölkələrarası münasibətlərin normal olmaması, müharibələr və sair bəzi ölkələrdə ərzaq qıtlığını yaradır.

Dünyanın quraqlıq və yarımquraqlıq regionlarında yerləşən ölkələr kənd təsərrüfatı məhsullarını istehsal etmək üçün əsasən suvarma əkinçiliyinə arxalanırlar. Bəzi ölkələrdə əkin sahələrinin 90%-i suvarılan sahələrdir. Ölkədə, tədarük edilən əkin məhsullarının 90% də bu sahələrdən tədarük edilir.

1970-2013-cü illər ərzində İranın kənd təsərrüfatı 27,6 dəfə artıb. Belə ki, 1970-ci ildə İranda kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi dəyəri 1,5 milyard dollar olduğu halda 2013-cü ildə bu rəqəm 41,4 milyard dollara qədər artdı. Kənd təsərrüfatı sektorunda belə kəskin dəyişikliklər iki səbəbdən idi. Birincisi, İranın əhalisi bu müddətdə 48,8 milyon nəfər artmasıdır. Əhali artımı hesabına istehsal olunan kənd təsərrüfatı mallarının ümumi həcmi də 2,5 milyard dollar artmışdı. İkinci səbəb isə bu dövrdə İranda kənd təsərrüfatı məhsulunun adambaşına düşən həcmnin artması hesabına oldu. XX əsrin axırlarında və XXI əsrin əvvəllərində İranın kənd təsərrüfatı sektorunda yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi kənd təsərrüfatında məhsuldarlığı artırdı. Beləliklə, kənd təsərrüfatında yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi 37,4 milyard dollar artmış oldu. Bu dövrdə adambaşına istehsal olunan məhsulların da həcmi xeyli dəyişib. Məsələn, 1970-ci ildə adambaşına istehsal həcmi 52,2 dollar olduğu halda bu rəqəm 482 dollar artaraq 2013-cü ildə 534,2 dollara çatdı. Beləliklə, son 40 il ərzində İranın kənd təsərrüfatında artım orta hesabla hər il 70% , yaxud 0,93 milyard dollar olub. Son 40 ildə adambaşına istehsal olunan kənd

təsərrüfatı məhsullarının dəyəri orta hesabla hər il 11,2 dollar artıb. Bu, hər il orta hesabla 21,5% deməkdir.

Cədvəl 1

İranda əhali artımı ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının
ümumi dəyəri arasındakı əlaqə

İllər	Kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyəri (mlr.dollar)	Əhalinin sayı (milyon nəfər)
1970	1,5	28,61
1975	4,1	32,88
1980	12,3	38,89
1985	11,2	47,53
1990	15,9	56,36
1995	20	60,47
2000	13,7	65,91
2005	18,8	70,15
2010	37,1	74,46
2013	41,4	77,44

Qeyd: Cədvəl Dünya Bankının (<http://data.worldbank.org/country/iran-islamic-republic>) və BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının İran üzrə (<http://faostat3.fao.org/browse/area/102/E>) statistik məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

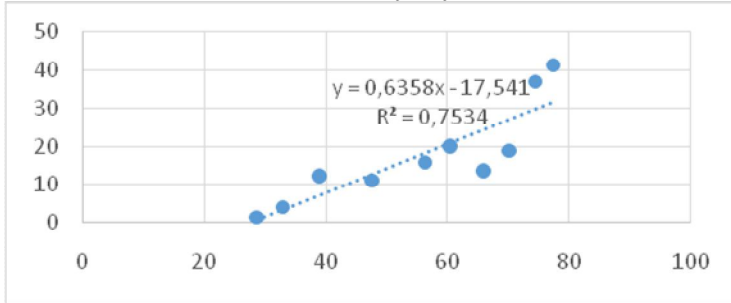
Əlbəttə, son 40 il ərzində İranda kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmnin artmasını təkcə yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərlə məhdudlaşdırmaq o qədər də düzgün olmazdı. Çünki həmin dövrlərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının nominal qiymətlərində ciddi artım olub. Dolların real qiymətinin düşməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin dollarla ifadəsində xeyli artım olub. Dolların real dəyərinin düşməsi nəticəsində və əhali artımı ilə yeni texnologiyaların tətbiqi digər ölkələrdə və dünyada kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətini xeyli artmışdır.

Diagram 1-dən görünür ki, İranda kənd təsərrüfatı məhsullarının son 40 ildə ümumi dəyərinin dəyişməsi dinamikası əhalinin ümumi artımı dinamikası ilə ciddi korrelyasiya əlaqəsi yaratmır. Lakin belə korrelyasiya kənd regionlarında yaşayan əhalisinin sayı ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi dəyəri arasında var. Əgər bu dövrü iki hissəyə, məsələn, 1970-1990-cı illər və 1990-cı ildən sonrakı dövrlərə bölsək, onda görmək olar ki, birinci mərhələdə kənd əhalisi sürətlə artdığından bu artım kənd təsərrüfatı məhsullarının da ümumi həcmnin artmasına səbəb olub. Həmin dövrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi dəyəri 10 dəfədən çox

artıb. Ümumi əhali artımı isə 2 dəfə olub. Həmin dövrdə kənd əhalisinin sayı 16,8 milyondan 23,9 milyona qədər artıb.

Diaqramm 1

İranda əhali artımı ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi dəyəri
arasındakı korrelyasiya

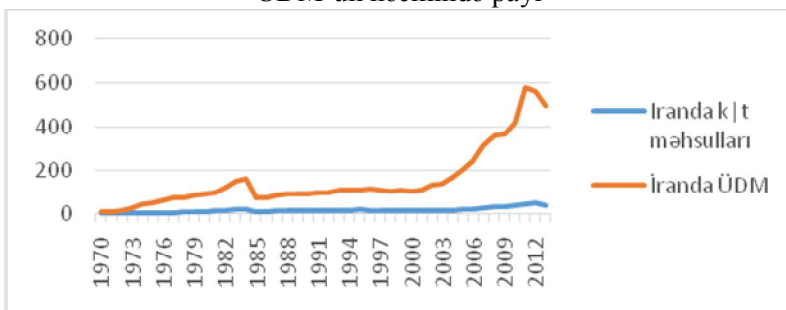
1990-cı ilə qədər İranda kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi ilə kənd əhalisinin artımı arasında ciddi korrelyasiya əlaqəsi var. 1990-cı ildən başlayaraq urbanizasiya prosesi sürətləndiyindən sonrakı dövrlərdə korrelyasiya əlaqəsi xeyli kiçikdir. Bu onu göstərir ki, bu illərdə İranda ümumi əhali sayının artmasına baxmayaraq, kənd təsərrüfatında məşğul əhalinin sayı artmayıb, əksinə, kənd regionlarında yaşayan əhalinin sayı azalıb. Hətta 2005-ci ildə 22,5 milyona qədər azalıb. Sonrakı illərdə isə bir qədər artaraq 2011-ci ildə 23 milyondan bir qədər çox olub. Bu fakt bir daha sübut edir ki, İranda son 15 ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmının artması kənd regionlarında əhali artımı ilə yox, kənd təsərrüfatında yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi ilə bağlıdır.

2. İran ilk baxışda kənd təsərrüfatı ölkəsi təsüuratı yaratsa da əslində belə deyil. ÜDM-də 7-8 %-lik payla İran kənd təsərrüfatını İran iqtisadiyyatında aparıcı hesab etmək olmaz. İran daha çox sənaye ölkəsidir.

İranda kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmnin ÜDM-də payı 1970-ci ildən 1977-ci ilədək xeyli azalıb. Sonrakı illərdə pay artaraq bəzi illərdə hətta 19%-ə qədər yüksəlib. İranda elmtutumlu iqtisadiyyat inkişaf etdikcə və urbanizasiya prosesləri genişləndikcə kənd təsərrüfatının ÜDM-də payı da azalmağa başlayıb. Hətta 2011-ci ildə 7,7%-ə qədər azalıb. İranın ÜDM ilə kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi arasındakı ciddi inkişaf fərqləri qrafik 1-dən də aydın görsənir.

Qrafik

İranda kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi dəyərinin
ÜDM-un həcmində payı

məhsuldarlığının 4 tona yüksələcəyi nəzərdə tutulur. Son 200 ildə təkcə taxıl məhsulları üçün deyil, həm də digər ərzaq məhsulları üçün yeni texnologiyadan istifadə ərzaq istehsalının ümumi həcmnin istəhlakdan daha sürətlə artmasına səbəb oldu. Elə buna görə də Maltusun narahatçılıqla xəbərdar etdiyi “əhali artımı ilə ərzaq məhsullarının artımı arasındakı disproporsiya” təhlükəsi baş vermədi.

Son 200 ildə kənd təsərrüfatı sektorunda çalışan əhəlinin sayının müxtəlif ölkələrdə, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə azalan dinamikası bir daha sübut edir ki, ölkələrin iqtisadi inkişafı və rifah halı heç də kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı deyil.

3. İran iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının bəzi sahələri “müqayisəli üstünlük sahələri” olsa da, bütünlükdə kənd təsərrüfatı strateji prioritet sahə deyil.

Deməli, “Prioritet sahələr” və “müqayisəli üstünlük sahələri” eyni anlayışlar deyil. Belə ki, bütün müqayisəli üstünlük sahələri həm də prioritet sahələrdir, amma bütün prioritet sahələr potensial müqayisəli üstünlük sahələri ola bilməz. Dövlətin dəstəyi və müdaxiləsi olmadan hər hansı bir prioritet sahənin müqayisəli üstünlük sahəsinə çevrilməsi mümkün deyil. Bu prosesdə dövlət maraqlı olmalıdır və strateji struktur prioritetlərinin müəyyən edilməsində dövlət idarəçilik institutları və elmi müəssisələrin birgə fəaliyyəti zəruridir.

Milli sərvətin əsasında maddi istehsalın, xüsusilə, sənayenin durduğunu iddia edən iqtisadçılar hələ də az deyil. Onlar hələ də güman edirlər ki, milli sərvəti artırmaq, insanların rifahını yüksəltmək və iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün əsas yol maddi istehsal sahələrinin, o cümlədən sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsidir.

Dünya ölkələri üzrə adambaşına ÜDM-un həcmi ilə sənayenin iqtisadiyyatda payı arasındakı əlaqənin təhlili sübut edir ki, adambaşına ÜDM həcmi yüksəldikcə sənaye sektorunun ölkə iqtisadiyyatda payı azalır. Məsələn, adambaşına ÜDM həcmi 5-20 min ABŞ dolları arasında olan ölkələrin əksəriyyətində sənayenin payı 30%-dən çox olduğu halda adambaşına ÜDM 40 min ABŞ dollarından çox olan ölkələrdə sənayenin payı 25% ətrafındadır.

Dünya ölkələri üzrə adambaşına ÜDM-un həcmi ilə kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatda payı arasındakı əlaqənin təhlili də keyfiyyətə eyni mənzərəni təkrarlayır. Yəni hansı ölkələrdə adambaşına ÜDM həcmi azdırsa orda kənd təsərrüfatının payı iqtisadiyyatda yüksəkdir. Əksinə adambaşına ÜDM həcmi çoxaldıqca, kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatda payı azalır. Məsələn, adambaşına ÜDM-un həcmi 20 min ABŞ dollarından

çox olan ölkələrdə kənd təsərrüfatının payı 4-5% ətrafındadır. Adambaşına ÜDM-un həcmi 5 min ABŞ dolları qədər olan ölkələrdə isə bu pay 20-60% arası dəyişir.

Belə bir asılılığı xidmət sahələri ilə bağlı təhlil etdikdə isə tamamilə əks mənzərə ortaya çıxır. Belə ki, adambaşına ÜDM-un həcmi artdıqca xidmət sahələrinin iqtisadiyyatda payı da artır. Adambaşına ÜDM həcmi 20 min ABŞ dollarından çox olan ölkələrdə xidmət sektorunun payı 70% ətrafındadır. Adambaşına daha aşağı ÜDM həcminə malik olan ölkələrdə isə bu pay xeyli azdır.

Beləliklə, bu üç sahənin müqayisəli təhlili bunu deməyə əsas verir ki, maddi nemətlərin istehsalına strateji prioritet kimi yanaşaraq sənaye və kənd təsərrüfatını inkişaf etdirməyə üstünlük verən ölkələrdə adambaşına ÜDM-un həcmi xidmət sahələrini strateji prioritet inkişaf xətti götürən ölkələrə nisbətən xeyli azdır. Yəni xidmət sahələrini strateji prioritet hesab edən ölkələrdə əhalinin rifah halı daha yüksək, milli sərvət daha çox, iqtisadi təhlükəsizlik daha təminatlıdır.

Bilik tutumlu iqtisadi sahələrin, xüsusilə xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsinin prioritet kimi seçilməsi o demək deyildir ki, digər sahələrin, xüsusilə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi üçün vacib olan sahələrin inkişafı dayandırılınsın. Əksinə, bilik tutumlu sahələrin inkişafına xüsusi diqqətin ayrılması o deməkdir ki, daha az bilik tələb edən sahələrin həcmi azaldılsın və bu sahələrdə istehsal olunan mallar yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi ilə reallaşsın. Bu halda nəinki əmək məhsuldarlığı sürətlə artar, həm də bu sahələrdə çalışan əhalinin sayı azalaraq digər sahələrdə, xüsusilə bilik tutumlu sahələrdə məşğul əhalinin sayı artar. Məsələn, İranda çörək istehsalı zamanı 50 il bundan əvvəl daha zəif texnologiyadan istifadə edilirdi. Hətta əksər yerlərdə heç texnoloji avadanlıqlar tətbiq edilmirdi. Ancaq çörək bişirmə sexlərində minlərlə insan məşğul idi. Ən primitiv avadanlıqlardan istifadə edən insanlar bu peşəyə xeyli vaxt və fiziki güc sərf edirdilər.

3-cü cədvəldən görünür ki, İranda məşğul əhalinin ən azı 20%-i kənd təsərrüfatı sektorunda çalışır. Kənd təsərrüfatı texnologiyasının müasir vəziyyətini nəzərə alsaq bu, heç də kiçik rəqəm deyil. İran iqtisadiyyatının kənd təsərrüfatı sektorunda məşğul əhalinin sayı ilbəil azalsa da hələ inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xeyli çoxdur. Kənd təsərrüfatı sektorunda yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, innovasiyalı kənd təsərrüfatı sektorunun yaradılması getdikcə bu rəqəmi azalda bilər. Bu, həm kənd təsərrüfatını bilik tutumlu iqtisadi sahəyə çevirər, həm də

ölkədə informasiya cəmiyyətinin və post-industrial cəmiyyətin formalaşmasına təkan verir.

Cədvəl 3

1973-2011 illər müddətində məşğulluq fəaliyyətinin tərkibi, %-lə

İllər	1973	1983	1993	2003	2009	2010	2011
Kənd təsərrüfatı	56	48	29	23	21	20	20
Sənaye	20	27	27	31	32	33	32
Xidmət	24	25	44	46	47	47	48
Cəmi	100	100	100	100	100	100	100

Qeyd: Cədvəl Dünya Bankının (<http://data.worldbank.org/country/iran-islamic-republic>) və İran Statistika Mərkəzinin (<http://amar.org.ir/english/Statistics-by-Topic/Labor-force#2222532-time-series>) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Beləliklə, İranın struktur prioritet kimi bilik iqtisadiyyatına üstünlük verməsi onun kənd təsərrüfatından bütünlüklə üz çevirməsi demək deyil. Əksinə, özünün ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün İran daha çox elm tutumlu kənd təsərrüfatı texnologiyasına əsaslanaraq kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığını artırmağa cəhd etməli, kənd təsərrüfatında məşğul əhəlinin bir hissəsini daha intellektual sahələrə yönəltməyə cəh etməlidir.

4. İranda idxalın azalması dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətə tam uyğundur. İrana qarşı iqtisadi sanksiyaların və embarqoların davam etdiyi bir şəraitdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, həmçinin ərzaq təhlükəsizliyi idxal mallarından asılılığın azaldılmasını tələb edir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin əsasında dayanan taxılla təminat məsələsi dünyanın bir çox ölkəsi, o cümlədən İran üçün birinci dərəcəli məsələ hesab edilir. İran 2000-2010-cı illərdə orta hesabla 11 milyon hektar məhsuldar ərazidə təxminən 7,7 milyon hektar, yəni məhsuldar ərazinin təxminən 70 faizini taxıl əkinini üçün ayırmışdı. Bu ərazilərin təxminən 45 faizi suvarılan, 55 faizi isə dəmyə şəraitində əkilmişdir.

Buğda məhsulunun istehsalı taxıl əkin sahəsinin 79%-ni, arpa məhsulu isə taxıl əkin sahəsinin 20%-dən artıq olan bir sahəni əhatə etmişdir. Buğda İranın ən strateji kənd təsərrüfatı məhsullarından hesab olunur. Belə ki, təxminən hər il 5-6 milyon hektar, yəni cəmi əkin sahəsinin 60 faizi buğda üçün nəzərdə tutulur. 2007-2008-ci illərdə 5,5 milyon hektar buğda əkinini sahəsindən 2,2 milyon hektara qədəri suvarılan, 3,3 milyon hektarı isə dəmyə olaraq əkilmişdir.

Həmin ildə əldə olunmuş buğdanın miqdarı 9,4 milyon ton olmuşdur ki, onun 6,6 milyon tonu (70,2 %) suvarılan ərazidən və 2,8 milyon tonu

(30 %) dəmyə ərazisindən əldə olunmuşdur. Habelə sahə üzrə orta illik buğda istehsalının məhsuldarlığı suvarılan və dəmyə əkinlərində 2007-2008-ci əkin illərdə hər hektardan uyğun olaraq 30,5 və 8,3 sentner olmuşdur.

Cədvəl 4

İranda əkin sahələri və buğda istehsalı

	Əkilmiş sahə (mln. ha)			Orta məhsuldarlıq (ton/ha)		
	suvarılan	dəmyə	cəmi	suvarılan	dəmyə	cəmi
2008	2,2	3,3	5,5	30,5	8,3	17,1
2007	2,1	2,9	5,1	27,9	7,01	15,7
2006	2,2	2,5	4,7	31,9	5,9	18,3
2005	2,2	3,9	6,1	34,2	10,9	19,5
2004	2,2	4	6,2	31,4	7,2	16,1

Qeyd: Cədvəl İİR-nin Kənd Təsərrüfatı İnşafı Nazirliyinin (<http://www.maj.ir>), BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının İran üzrə (<http://faostat3.fao.org/browse/area/102/E>) və İran Statistika Mərkəzinin (<http://amar.org.ir/english/Statistics-by-Topic/Agriculture#113280-time-series>) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

İranın suvarılan və dəmyə sahələrində buğda istehsalı dünyanın orta illik istehsalına, hətta bənzər ölkələrlə müqayisədə olduqca aşağı olmuşdur.

Ölkənin həmin ildəki arpa istehsalının miqdarı 2,4 milyon ton olmuşdur. Tədarük edilən məhsulun 67 faizi suvarılan, 33 faizi isə dəmyə ərazisindən əldə olunmuşdur. Ölkənin orta illik arpa istehsalı hər hektardan 17,6 sent. olmuşdur. Həmin ildə suvarılan və dəmyə arpa istehsalında hər hektardan məhsuldarlıq uyğun olaraq 25,9 və 9,3 sent. təşkil etmişdir.

İranda düyü üçün əkin sahəsi təxminən 550 min hektardır. Bu sahələr tamamilə suvarılan ərazilərdir. Bu ərazilərdə istehsal olunan düyünün miqdarı ildə təqribən 2,5 milyon tondan çox olur. Bu, adambaşına ildə təqribən 30 kg deməkdir.

5. Son otuz ildə dünyanın aparıcı ölkələri tərəfindən sanksiyalara və embarqolara məruz qalan İran hazırda “müqavimət iqtisadiyyatını” inkişaf etdirmək əzmindədir. Belə iqtisadi model kənd təsərrüfatı sektorundakı davamlı artımı və inkişafı bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatının artımı və inkişafı üçün zəruri hesab edir.

Bu müddəa kənd təsərrüfatında yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinin və bu sahədə məşğul əhəlinin sayının azaldılmasının vacibliyi ilə bağlı yuxarıda qeyd etdiyimiz müddəaya zidd deyil. Belə ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi vacibdir, lakin ölkənin bütün resurslarının bu sahəyə yönəldilməsi və kənd təsərrüfatını strateji prioritet sahəyə çevirmək müasir

dövrə arzu olunan deyil. Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı bu sahədə məşğul əhalinin sayının və bu sahə üçün ayrılan ərazilərin artması hesabına yox, əmək məhsuldarlığının artması və elmi yeniliklərin tətbiqi hesabına təmin edilməlidir.

Şübhəsiz ki, hər bir sektorun istehsal və əlavə dəyəri, habelə iqtisadi fəaliyyətlərə təsir göstərən və vacib amillərdən biri sərmayə amilidir və sərmayə yatırmaq iqtisadi inkişafın hərəkətverici gücü deməkdir. Kənd təsərrüfatı sektorunda sərmayə yatırmaq bu bölmədə istehsalın inkişafına və işgüzar şəraiti yaratmağa səbəb olmaqla yanaşı, bu bölmənin digər bölmələr ilə mövcud olan əlaqələrini inkişaf etdirmək və yeni fəaliyyət imkanını yaratmağa kömək edir.

Kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin böyük bir qismi kənd məntəqələrində həyata keçirildiyi üçün, bu bölmədə sərmayə yatırımının artımı əmək və təsərrüfatçılıq fəaliyyətləri üçün resursların daha da artmasına səbəb olar və kənd əhalisinin şəhərlərə köçməsinin qarşısı alınar. Beləliklə, demək olar ki, kənd təsərrüfatı sektorunda sərmayə yatırımına təsir göstərən amilləri öyrənmək və sərmayə yatırımı sahəsində uyğun siyasətlər irəli sürmək böyük əhəmiyyət daşıyır.

İran-İraq müharibəsi bitdikdən sonra, birinci iqtisadi-ictimai inkişaf proqramı 1995-ci ildə hazırlanıb həyata keçirilməyə başladı. Burada kənd təsərrüfatı məhsulunun qiymət sabitliyi nəzərdə tutularaq belə gözlənilirdi ki, bu sektor üçün nəzərdə tutulmuş sərmayə yatırımı daha böyük və daha geniş olsun. Lakin bu bölməyə verilən bank kreditləri mənfəəti nəticələrə səbəb olduğuna görə həmin əhəmiyyətli qərar öz müsbət həllini tapa bilmədi. Belə ki, 1995-1999 illərdə kənd təsərrüfatı bölməsinə verilən illik bank kreditləri orta hesabla 4.4 faiz azalmışdır.

İlk iqtisadi inkişaf proqramı dövründə kənd təsərrüfatı sektoruna yatırılan sərmayə orta hesabla təxminən 10 faiz artmışdır və 1994-ci ildəki 2037 milyard riyaldan 1999-cü ildəki 3325 milyard riyala yüksəlmişdir ki, bu da 2003-cü ilin müqayisəli qiymətləri əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Orta hesabla ildə təxminən ölkənin cəmi sərmayə yatırımının 45 faizi bu sahəyə aid olmuşdur.

Bu dövrə kənd təsərrüfatı bölməsinin ÜDM-dəki xüsusi çəkisi (orta hesabla ildə 15 faiz) ölkədə cəmi sərmayə yatırımından daha artıq olmuşdur. 2000-cü ildə kənd təsərrüfatına yatırılan sərmayə öncəki ilə nisbətən təxminən 14 faiz azalmış və 2003-cü ilin müqayisəli qiyməti ilə 2857 milyard riyalla məhdudlaşmışdır.

2005-ci ildə neft ixracından əldə edilən valyuta gəlirlərinin nisbətən artması və onun ardınca özəl sektorun sərmayə yatırımının yüksəlməsi

nəticəsində, habelə bank yardımı, yaxud kredit miqdarının yüksəlməsi sayəsində kənd təsərrüfatı sektorundakı sərmayənin həcmi 71.6 faiz artaraq öncəki ilə nisbətən, 2003-cü ilin müqayisəli qiymətləri əsasında 5033.5 milyard riyala yüksəlmiş və beləliklə, onun ölkənin cəmi sərmayə yatırımında xüsusi çəkisi 5.5 faiz olmuşdur.

6. İranda daxili investisiyalar ilə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi arasında müəyyən əlaqə var. Ancaq daxili investisiyaların mühüm hissəsi kənd təsərrüfatına yox, digər sahələrə yönəldiyindən, bu investisiyaların kənd təsərrüfatına birbaşa təsirini iddia etmək düzgün nəticə çıxarmağa imkan verməz.

2006-cı ildə kənd təsərrüfatının iqtisadi-istehsal, təşkilati-istehsal və texniki-istehsal prosesləri ilə bağlı bəzi islahatlar baş verdi. Həmin ildə dövlət istehsal bölmələri üçün xarici valyuta yardımı qərarına gəldi. Kənd təsərrüfat məhsullarının emalı sənayesi sektorunda, həmçinin kənd təsərrüfatı sektorunun ənənəvi sistemini yenidən qurmaq və islahat aparmaq üçün sərmayə yatırımlarına zəmin yaratdı. Beləliklə, həyata keçirilən tədbirlər özəl sektorun istehsal fəaliyyətləri sahəsində sərmayə yatırımlarının həcminə müsbət təsir göstərdi. Həmin ildə bu bölmədəki sərmayə yatırımının miqdarı 2003-cü ilin müqayisəli qiymətləri əsasında 4393 milyard riyala gəlib çıxdı ki, bu da ölkə üzrə cəmi sərmayə yatırımında 4.6 faiz xüsusi çəki deməkdir. 2006-cu ildə abadlıq işlərinə dəstək verilməsi üçün yardımların, yaxud kredit ayırımların şərtlərini yüngülləşdirmək məqsədilə bank borclarının silinməsi yerinə yetirildi. Burada quraqlıqdan yarana biləcək yardımların verilməsi də nəzərdə tutulurdu.

2007-ci ildə kənd təsərrüfatı sektoruna yatırılmış sərmayənin miqdarı təxminən 6.5 faiz artmışdır və 2003-cü ilin müqayisəli qiymətləri əsasında 4676 milyard riyala yüksəlmişdir. Beləliklə, kənd təsərrüfatı bölməsi ölkədə həmin ildəki cəmi sərmayə yatırımının təxminən 10.4 faizini özünə cəlb etmişdi.

5-ci cədvəldən göründüyü kimi, İranda daxili investisiyalar ilə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi arasında müəyyən əlaqə var. Ancaq daxili investisiyaların mühüm hissəsi kənd təsərrüfatına yox, digər sahələrə yönəldiyindən, bu investisiyaların kənd təsərrüfatına birbaşa təsirini iddia etmək də düzgün nəticə çıxarmağa imkan verməz. Lakin bütün hallarda, daxili investisiyaların həcmi ilə istehsal onun kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi arasındakı korrelyasiya əlaqəsinin olması

danılmazdır. 2-ci diaqramdan da görsənir ki, belə asılılıq var və korrelyasiya əmsali $R=0,93$ -dür.

İranda dövlət sektorunun məsrəf xərcləri və sərmayə yatırımı xüsusi sektorun sərmayə yatırımlarına da müsbət və köklü təsir göstərmişdir. Əslində dövlət sərmayə yatırımı xüsusi sektora sərmayə yatırımının kamilləşdirici amilidir. Buna görə də, İran iqtisadiyyatının maliyyə sahəsində açıq siyasəti xüsusi sektorun sərmayə yatırması üçün müvafiq zəmin yarada bilər.

Cədvəl 5

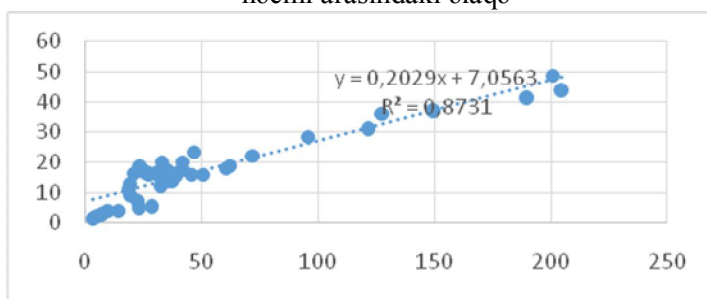
İranda daxili investisiyaların həcmi ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi arasındakı əlaqə

İllər	Daxili investisiyalar (mld.dollar)	Adambaşına daxili investisiyalar, (dollar)	ÜDM-də payı	Kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi, (mld.dollar)
1970	3,3	116,1	33,1	1,5
1980	32,5	835,2	35,3	12,3
1990	31,1	551,9	34,2	15,9
2000	34,8	527,6	33,4	13,7
2010	149,4	2006,3	35,4	37,1
2013	189,6	2447,7	38,5	41,4

Qeyd: İran Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi (<http://www.maj.ir>) və İran Statistika Mərkəzinin (<http://amar.org.ir/english/Statistics-by-Topic/Agriculture#113280-time-series>) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Diaqram 2

İranda daxili investisiyalar ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi arasındakı əlaqə

Kənd təsərrüfatı sektorunda sərmayə yatırma prosesinin 1997-2008 illərindəki təhlili göstərir ki, dövlət sərmayə yatırımının xüsusi çəkisi azalmış və özəl sektor kənd təsərrüfatı sərmayə yatırımında daha böyük rol

oynamışdır. Həmin dövr müddətində kənd təsərrüfatı sektorunda özəl sektorun sərmayə yatırımı cəmi sərmayə yatırımının 68.8 faizini təşkil edib. Həmin dövr ərzində dövlətin, habelə xüsusi bölmənin sərmayə yatırımı uyğun olaraq 3.8 və 5.3 faiz inkişafa nail olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İranda kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi ÜDM-da kifayət qədər az paya malikdir. Bu ilk baxışda mənfi hal hesab edilsə də, əslində İranda post industrial dövrün başlanmasına işarədir. Çünki elm tutumlu texnoloji avadanlıqlardan istifadə kənd təsərrüfatında məşğul əhalinin ilbəlil azalmasına, həmçinin sənaye və xidmət sahələrinin genişlənməsinə, bu sektorlarda fəaliyyət göstərən işçilərin sayının artmasına səbəb olub. Amma bəzi illərdə İranda kənd təsərrüfatı sektorunun payı ÜDM-da 15% olanda ölkənin cəmi əmək fəaliyyəti ilə məşğul əhalisinin 22.7 faizi (4647 min nəfər) kənd təsərrüfatı sektorunda çalışırdı.

İranda kənd təsərrüfatı sahəsində məşğul əhalinin xüsusi çəkisi azalmaya meyllidir və bu sektorda əmək məhsuldarlığı davamlı olaraq artma dinamikasına malikdir. 1973-2011 illəri əhatə edən dövrdə İran kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərənlərin payı ümumi məşğul əhalinin 30 faiz həcmində, sənaye-mədən və xidmət bölmələrində isə uyğun olaraq 28 və 40 faiz olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı üçün yararlı ərazilərin kiçik hissələrə bölünərək dağınıq şəkildə təsərrüfatlara verilməsi əski təsərrüfatçılıq formalarına xas xüsusiyyət idi. Kənd təsərrüfatında belə dağınıq təsərrüfatçılıq forması təkcə İrana xas deyildi. Dünyanın bir çox ölkələrində də belə təsərrüfatçılıq forması üstünlük təşkil edirdi. Çünki kənd təsərrüfatında daha geniş sahənin becərilməsi və elm tutumlu texnologiyalardan istifadə istehsal münasibətlərinin və məhsuldar qüvvələrin inkişafının müəyyən mərhələsində yarana bilərdi. Dünyada kənd təsərrüfatının inkişaf tarixi və bu sektorda istehsal-iqtisadi münasibətlərin tədqiqi bunu deməyə əsas verir ki, texnoloji inkişafıla paralel olaraq kənd təsərrüfatında çalışan məşğul əhalinin sayı azalmağa və bir təsərrüfata aid olan ərazilərin ölçüsü artmağa davam edəcək. Odur ki, hər hansı ölkədə bu reallıq iqtisadi qanun kimi qəbul edilməsə və dövlət tərəfindən dəstəklənməsə kənd təsərrüfatının inkişafında və digər sektorlarla kənd təsərrüfatı sektoru arasında disbalans yaranacaq. Bu isə uzun perspektivdə iqtisadi tənəzzülə səbəb ola bilər. Kənd təsərrüfatının idarəedilmə üsulu ilə məhsul istehsalı sistemi əski və klassik ərazi idarəetmə üsullarına əsaslanırsa bilər. Bu sistem ilk olaraq kiçik vahidlərə şamildir ki, hər bölmədə 10 hektardan az torpaq sahəsi olur. Hər bir vahid adətən bir ailə çərçivəsindəki potensiala əsaslanır. Belə ki, bu

kimi əkin bölmələri, yaxud vahidləri təxminən ailələrin say tərkibi ilə üst-üstə düşür.

İrənin kənd təsərrüfatının əski sistemi və istehsal prosesinin kiçik təsərrüfatlarda məhdudlaşması əhalinin ən zəruri ərzaqla təminatına belə imkan verməz. İrəni əhalisinin son 30 ildə iki dəfədən çox artması və ölkəyə tətbiq edilən sanksiyalar davamlı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurəti yaradır. Əlavə kənd təsərrüfatı məhsulları tədarük etmək üçün elə təsərrüfat forması və idarəetmə üsulu yaradılmalıdır ki, 1) məhdud ərazilərdə 2) daha az məşğul əhali ilə 3) daha çox məhsul istehsal etmək mümkün olsun. Sadaladığımız hər üç vəzifə İrəni kənd təsərrüfatı sistemində ən mühüm vəzifələrdir. Bu vəzifələr torpaqdan ən yüksək səmərəliliklə istifadəni, düzgün idarəetmənin yaradılmasını və ən yeni elmi-texniki nailiyyətlərin kənd təsərrüfatına tətbiqini nəzərdə tutur.

Kənd təsərrüfatı üzrə tədqiqatçılar, habelə siyasətçilər torpaqdan istifadə etmə sistemində baş verən hadisə və dəyişimlərə görə belə bir qənaətə gəlmişlər ki, İrəndə kənd təsərrüfatına yararlı ərazilərin pərəkəndəliyi və kiçik sahələrdən ibarət olması İrəndə kənd təsərrüfatının inkişafına əsas maneə və problemlərindən biridir.

7. Müasir kənd təsərrüfatı sektoru tədarük edilən məhsulların emalını reallaşdıran emal sənayesi olmadan mümkün deyil. Müasir kənd təsərrüfatı sənayeləşmiş kənd təsərrüfatıdır. Emal sənayesi 1) kənd təsərrüfatında tədarük edilən məhsulun itkisini kəskin azaldır; 2) yeni iş yerlərinin, daha doğrusu, elm tutumlu iş yerlərinin yaradılmasına imkan verir; 3) kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac həcmi artırır; 4) kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi yarada biləcəyi riskləri azaldır; 5) emal olunmuş məhsulların saxlanması imkanını artıraraq bazarlama prosesini asanlaşdırır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları ən qısa zamanda xarab olub fəsad törədə bilər. Buna görə də kənd təsərrüfatı bölməsində ən keyfiyyətli və ən yaxşı məhsul istehsal olsa da, onun qoruyub itkidən uzaqlaşdırmaq lazımdır. Hal-hazırda kənd təsərrüfatı sektorunun itkisi təxminən 30 faizdir. Bu, hər il 5 milyard dollar itki deməkdir. Buna görə də emal sənayenin inkişafı və genişlənməsi həmin itki həcmi azalması üçün ən təsirli vasitələrdən hesab edilir. İtkinin əsas hissəsi məhsulun istehsal edildiyi ərazilərdən emal müəssisəsinə daşınması zamanı baş verir. Odur ki, emal müəssisələrinin kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarük edildiyi ərazilərə yaxın yerlərdə fəaliyyət göstərməsi iqtisadi cəhətdən səmərəli ola bilər.

Emal sənayesi kənd təsərrüfatı regionlarında əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Xüsusilə, elmtutumlu emal sənaye sahələri regionlarda yüksək təhsilli kadrların işlə təminatına şərait yaratdığından şəhərə axını xeyli azaldır. Bu prosesin ciddi sosial-iqtisadi təsirləri var.

İranın iqlimi və torpaq örtüyü kənd təsərrüfatı sektorunda ələ məhsulların yetişdirilməsinə imkan verir ki, bu məhsullar üzrə İran iqtisadiyyatı müqayisəli üstünlük əldə edə bilər. Lakin bu məhsulların emal edilərək müasir bazar tələblərinə uyğun qablaşdırılması əlavə gəlirlərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracatçıların dünya bazarı ilə əlaqəlisinin zəif olması, emal sənayesinin texnoloji cəhətdən geri qalması, kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanma şəraitinin müasir tələblərə cavab verməməsi ölkənin rəqabətqabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Məsələn, İranın müqayisəli üstün məhsullarından olan zəfəran və xurma yüksək texnologiya ilə emal olunmadığından və dünya bazarı üçün yüksək estetik qablaşdırılmadığından xeyli mənfəət itirilir. Hazırda İranın kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas hissəsi xammal olaraq ixrac olunur. Halbuki, bu məhsulların emal edilməsi həm emal sənayesinin inkişafına və genişlənməsinə, həm də rəqabətqabiliyyətliliyin güclənməsinə səbəb olardı.

Dissertasiya işin məzmunu üzrə müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri dərc olunmuşdur:.

1. Babapur Vərzeqani M.Ə. İqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi məsələsinə dair // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu Elmi Əsərləri, Bakı, 2008, №3, s.427-432

2. Babapur Vərzeqani M.Ə. Vahid pəncərə sistemi və onun iqtisadi inkişafda rolu / Azərbaycan Respublikası əhalisinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatının iqtisadi problemlərinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2009, səh. 124-126.

3. Babapur Vərzeqani M.Ə. Aqrar sektorun inkişaf etdirilməsində investisiya təminatının rolu // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu Elmi Əsərləri, Bakı, 2012, №3, s.230-236

4. Бабапур Везиргани М.А. Вопросы стимулирования инвестиционной деятельности в современных условиях глобализации // Агросвит, Науково-практичний журнал, Киев, 2012, № 14, с. 42-45.

5. Babapur Vərzeqani M.Ə. İİR-nin kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsinin təkmilləşdirilməsi // Beynəlxalq hüquq və

integrasiya problemləri elmi-analitik və praktiki jurnal, Bakı, 2012, №3(31), s. 187-193.

6. Babapur Vərzeqani M.Ə. Emal sənaye ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının arasındakı əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi (İİR-nin materialları əsasında) / Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illik yubileyi ilə əlaqədar elmi-praktik konfransın materialları, 2013, s. 204-210.

7. Babapour Varzeghany. The place of agriculture in the national economy, with an emphasis on productivity and employment in various sectors of the Iranian economy // International Science Congress Association Research Journal of Recent Sciences (ISI). Manuscript No: ISCA-RJRS-2014-305. India, p.

8. İranda kənd təsərrüfatı və sənayenin qarşılıqlı əlaqəsi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu Elmi Əsərləri, Bakı, 2015, №1, s.57-61

**Совершенствование производственно-экономических отношений
(на основе показателей сельского хозяйства Исламской
Республики Иран)**

Резюме

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка используемой литературы.

Во введении обоснована актуальность исследуемой темы, степень ее изученности, цели и задачи, показаны предмет и объект исследования, а также, ее новизна, практическое значение и апробация.

В первой главе - «Теоретические и методологические основы формирования производственно-экономических отношений в аграрном секторе» исследованы теоретические и методологические основы формирования производственно-экономических отношений, раскрыты элементы их структурных составляющих, показаны основные особенности производственно-экономических отношений в сельском хозяйстве и проведено уточнение методики оценки механизма управления производством.

Во второй главе - «Анализ и оценка современного состояния производственно-экономических связей» проведен анализ современного состояния экономики Ирана, дана оценка существующим производственно-экономическим связям страны и факторам, влияющим на их формирование.

В третьей главе - «Основные направления совершенствования производственно-экономических связей» проведены исследования в направлении расширения связей между производителями сельскохозяйственной продукции и обрабатывающей промышленностью, совершенствования механизма управления производством, совершенствования государственной поддержки развитию предпринимательства в сельскохозяйственной сфере Ирана. По результатам исследования, проведенного в третьей главе, показаны итоговые обобщения по всей работе.

В заключении, на основе предыдущих обобщений, представлены и систематизированы научно обоснованные теоретические и практические предложения и рекомендации по исследуемой тематике.

**Improving the production and economic relations
(based on indicators of Agriculture of the Islamic Republic of Iran)**

Summary

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

The relevance of the theme is determined in the **introduction**. Also the degree of scrutiny of the problem, goal and objectives of the research, scientific novelty and practical significance of dissertation, as well as approbation of the study are formulated in the introduction.

The **first chapter** of the thesis entitled "Theoretical and methodological bases of formation of production and economic relations in the agricultural sector" defines the theoretical and methodological bases of formation of production and economic relations; the elements of their structural components have been disclosed; the main features of production and economic relations in agriculture are shown and the elaboration of assessment methods of production management mechanism has been conducted.

In the **second chapter** entitled "Analysis and assessment of the modern state of production and economic relations" the author revealed the modern state of Iran's economy; an assessment of the existing production and economic relations of the country and the factors influencing their formation has been conducted.

In the **third chapter** entitled "The main directions of improvement of production and economic relations" the author explores the directions of expansion of ties between the producers of agricultural production and processing industry, the improvement of production management mechanism, and also the improvement of the state support for the development of entrepreneurship in the agricultural sector of Iran.

The most important methodological and practical results of the study and scientifically grounded proposals are summarized in **conclusion**.

